

Сергій СИДОРУК,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України

Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка

ЛОКАЛЬНИЙ ОПІР МОБІЛІЗАЦІЇ: ПРАКТИКИ УНИКНЕННЯ ТА ПЕРЕШКОДЖАННЯ УПІЙМАННЮ РЕКРУТІВ У ГРОМАДАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У статті досліджено локальні практики опору рекрутським наборам у громадах Правобережної України першої половини ХІХ ст. На основі архівних документів та опублікованих джерел проаналізовано індивідуальні й колективні моделі ухилення від рекрутської повинності, зокрема втечі, приховування потенційних рекрутів, найм добровольців, а також особливості самоорганізації українських і єврейських громад в умовах мобілізаційного тиску Російської імперії. Особливу увагу приділено аналізу локальних механізмів взаємодопомоги, внутрішньої солідарності та конфліктів, що виникали під впливом рекрутської політики. Обґрунтовано, що практики уникнення рекрутчини були не випадковими проявами непокори, а становили систему повсякденних соціальних стратегій, спрямованих на збереження людського потенціалу громади. Зроблено висновок, що локальний опір мобілізації не лише ускладнював реалізацію рекрутських наборів, а й впливав на трансформацію взаємовідносин між імперською адміністрацією та місцевими спільнотами, стимулюючи посилення адміністративного контролю й удосконалення мобілізаційних механізмів.

Ключові слова: Правобережна Україна, Російська імперія, рекрутська повинність, рекрутські набори, локальний опір, соціальні практики, мобілізаційна політика, сільська громада, єврейська громада, повсякденна історія.

У сучасній українській історіографії дедалі більшої уваги набувають дослідження повсякденної історії, локальних практик взаємодії суспільства й держави, а також різноманітних форм соціального опору імперській політиці. Одним із недостатньо досліджених аспектів цієї проблематики залишається реакція населення Правобережної України на рекрутські набори в першій половині XIX ст. Попри те, що рекрутська повинність була одним із ключових інструментів військово-мобілізаційної політики Російської імперії, поза належною увагою істориків досі перебувають конкретні способи, за допомогою яких місцеві громади, родини та окремі особи намагалися уникнути виконання цієї повинності або перешкодити вилученню потенційних рекрутів.

Особливої актуальності дослідженню надає необхідність переосмислення рекрутської повинності не лише як механізму комплектування імперської армії, а й як важливого чинника трансформації відносин між владою та місцевим населенням. Практики приховування рекрутів, втеч, найму добровольців, фальсифікації документів, симуляції хвороб, колективного протистояння представникам адміністрації чи фізичного перешкоджання проведенню рекрутських наборів відображають не лише прагнення уникнути багаторічної військової служби, а й становлять важливе джерело для вивчення повсякденних форм соціального опору імперській політиці.

Науковий інтерес до цієї проблеми зумовлений також значним інформаційним потенціалом архівних матеріалів губернських, повітових і волосних установ, судово-слідчих справ, рапортів військових і цивільних чиновників, а також опублікованих законодавчих актів та документів. Їх комплексне використання дозволяє реконструювати механізми взаємодії місцевих громад із владою, визначити характер і масштаби опору рекрутським наборам, виявити його соціальні, станові та етноконфесійні особливості.

Дослідження локальних практик уникнення та перешкоджання упійманню рекрутів дає змогу глибше зрозуміти особливості функціонування імперської мобілізаційної системи в Пра-

вобережній Україні, простежити межі ефективності державної політики та розкрити форми адаптації й самоорганізації місцевого населення в умовах посилення адміністративного контролю. У цьому контексті вивчення зазначеної проблеми сприяє поглибленню знань про взаємовідносини держави й суспільства в українських губерніях Російської імперії та розширює сучасні уявлення про повсякденні практики соціального опору у першій половині XIX ст.

Архівні матеріали свідчать, що реакція населення Правобережної України на рекрутські набори не обмежувалася поодинокими випадками ухилення від військової служби. У відповідь на мобілізаційний тиск імперської адміністрації місцеві громади виробили широкий спектр індивідуальних та колективних моделей поведінки, спрямованих на збереження власного людського потенціалу. Більшість із них не мала відкритого антидержавного характеру, однак істотно ускладнювала проведення рекрутських наборів і змушувала владу постійно вдосконалювати механізми адміністративного контролю.

Найпростішою й водночас найпоширенішою формою протидії були втечі потенційних рекрутів. На відміну від традиційного трактування таких випадків як прояву індивідуального страху перед службою, доцільніше розглядати їх як своєрідну просторову практику опору. Втеча означала тимчасове вилучення людини з-під контролю держави та зрив виконання громадою покладеної на неї рекрутської повинності. Їх масштаби свідчать, що це явище не мало випадкового характеру, а стало поширеною моделлю поведінки населення в умовах посилення мобілізаційного тиску імперської влади. Так, лише у 1810 р. від поміщиків Подільської губернії втекло кілька тисяч селян. За матеріалами ревізій 1795, 1811 та 1816 рр., тільки із села Женишківці Ушицького повіту зникло 120 кріпаків [1, с. 123]. Подібні масштаби втеч навряд чи можна пояснити виключно економічними причинами або прагненням уникнути кріпосної залежності. В умовах, коли рекрутські набори ставали одним із найвідчутніших проявів державного примусу, втеча перетворювалася на ефективний

спосіб тимчасового виведення потенційних рекрутів із-під адміністративного контролю, ускладнюючи виконання мобілізаційних планів держави.. Якщо окремих рекрут ще міг бути швидко розшуканий, то одночасне зникнення значної кількості молодих чоловіків істотно ускладнювало проведення набору, змушуючи адміністрацію переносити його або застосовувати додаткові поліцейські заходи. У цьому випадку втеча виступала не лише способом особистого порятунку, а й формою пасивного саботажу мобілізаційної політики.

Не менш показовою була практика приховування потенційних рекрутів членами родини або всією громадою. На відміну від втечі, вона вимагала вже не індивідуального рішення, а участі інших осіб, готових узяти на себе ризик відповідальності перед владою. Таким чином формувалася своєрідна горизонтальна солідарність, коли інтереси громади переважали вимоги державної адміністрації [2, с. 189-190]. Саме ця підтримка дозволяла потенційним рекрутам тривалий час уникати виконання повинності, а місцевим жителям – зберігати працездатне чоловіче населення, від якого залежало функціонування селянського господарства.

Характерною ілюстрацією складності взаємовідносин у середині громади є справа селянки Київської губернії Дарини Жукової. Побояючись, що її син буде відправлений до війська, вона погодилася охороняти групу рекрутів, водночас власного сина приховала від громади. Коли ж уночі рекрути втекли, скориставшись тим, що жінка заснула, Дарина Жукова також була змушена переховуватися від односельців. Наслідки цього випадку виявилися значно ширшими, ніж проста втеча рекрутів. Громада мусила визначити нових кандидатів до війська, а останні, вважаючи себе несправедливо покараними через необачність Жукової, розгромили її господарство [3, арк. 5].

Цей епізод дозволяє по-новому оцінити вплив рекрутської повинності на життя сільської громади. Якщо традиційно рекрутчина розглядається як протистояння держави та населення, то наведений приклад демонструє ще один рівень конфлікту –

внутрішньогромадський. Імперська мобілізаційна система фактично перекладала на вільні від кріпацтва громади обов'язок самостійно визначити тих, хто мав пожертвувати власною свободою заради виконання державної повинності. Унаслідок цього рекрутчина руйнувала традиційні механізми взаємної підтримки, породжувала недовіру між односельцями та змушувала громаду шукати винних не лише серед представників влади, а й у своєму середовищі.

Іншу модель адаптації демонструє практика найму добровольців («охотників»). На перший погляд вона не виглядає формою опору, адже здійснювалася в межах чинного законодавства. Проте фактично вона дозволяла громадам або окремим родинам мінімізувати людські втрати шляхом заміни визначеного рекрута особою, яка добровільно погоджувалася на службу за матеріальну винагороду. Рекрутський статут 1864 р. істотно розширив можливості використання інституту найму «добровольців», дозволивши залучати їх не лише з-поміж членів власної громади, а й за її межами. Якщо раніше замінити рекрута можна було виключно особою зі свого середовища, то нові положення законодавства відкрили можливість приватного найму сторонніх осіб. Право скористатися такою заміною мав кожен, хто підлягав рекрутській повинності, його родина або громада, а розмір винагороди визначався за взаємною домовленістю сторін [4, 147 арк.].

Архівні документи Волинської та Подільської губерній містять численні договори між сільськими громадами, міщанськими товариствами та окремими особами щодо такого найму.

У контексті локального опору ця практика заслуговує на окрему увагу. Вона свідчить, що населення не завжди обирало шлях відкритого порушення закону. Натомість громади прагнули максимально використати можливості, які залишало саме законодавство. Таким чином рекрутська повинність поступово породжувала своєрідну «економіку мобілізації», у межах якої гроші ставали інструментом збереження людського потенціалу. Це була вже не стихійна реакція на державний примус, а раціональна стратегія пристосування до існуючої системи.

Особливу модель реагування виробили єврейські громади Правобережжя. На відміну від українського селянства, яке найчастіше використовувало втечі та приховування, єврейське населення значною мірою спиралося на інституційну згуртованість громади та релігійні практики. Після оприлюднення у 1827 р. указу про запровадження рекрутської повинності євреї організовували колективні пости, молитви, богослужіння на кладовищах, звернення до пам'яті праведників із проханням відвернути загрозу рекрутчини. Найбільш показовим став випадок у Старокостянтинові, де хасиди підготували символічне «послання до Бога», поклавши його до домовини небіжчика, який мав передати прохання громади на «тому світі». У цей день ремісники припинили роботу, торговці зачинили крамниці, а практично вся громада взяла участь у ритуалі [5, с. 148].

На перший погляд подібні дії можуть видаватися виключно релігійною практикою. Проте в ширшому соціальному контексті вони виконували іншу функцію. Колективний ритуал консолідував громаду, мобілізував її ресурси та зміцнював відчуття спільної відповідальності перед загрозою, яку становила рекрутська повинність. Таким чином релігійні практики виступали одним із механізмів соціальної самоорганізації, спрямованих на збереження цілісності громади в умовах посилення державного втручання.

На відміну від українських сільських громад, де переважали втечі та приховування потенційних рекрутів, єврейські громади виробили складніші механізми внутрішньої самоорганізації. Одним із них стало приховування від державного обліку окремих категорій молоді, насамперед учнів єшив, яких громада прагнула зберегти як носіїв релігійної традиції та майбутніх духовних лідерів. Така практика була можливою лише за умови високого рівня внутрішньої солідарності та суворого контролю над інформацією про чисельність громади.

Водночас ефективність цієї моделі залежала від збереження внутрішньої лояльності. Саме тому особливу загрозу становили так звані «мосери» – особи, які за матеріальну винагороду або

з особистих мотивів повідомляли владі про тих, кого навмисно не внесли до кагальних списків. У цьому випадку донощик фактично руйнував систему колективного захисту, позбавляючи громаду можливості самостійно контролювати процес виконання рекрутської повинності.

Показовими є події 1836 р. у містечку Дунаївці Подільської губернії. Прагнучи убезпечити від рекрутчини учнів єшив, місцева громада приховала їх від офіційного обліку. Проте двоє «мосерів» – Оксман і Шварцман – почали шантажувати кагальне керівництво, погрожуючи повідомити губернську адміністрацію про прихованих юнаків. У відповідь єврейський суд на чолі з рабином Михелем ухвалив рішення про фізичне усунення донощиків, яке, за свідченнями джерел, було погоджене з цадиком Ісраелем із Ружина. Обоє інформаторів було вбито, а тіло одного з них спалено, щоб приховати сліди злочину [458, с. 150].

У контексті локальних практик опору цей епізод заслуговує на особливу увагу. Він демонструє, що для єврейської громади головною умовою успішного протистояння мобілізаційній політиці було не відкрите протистояння державі, а збереження власної корпоративної єдності. Саме тому найбільш небезпечним вважався не представник імперської адміністрації, а член громади, який порушував механізми внутрішньої взаємодовіри та співпрацював із владою. Відтак покарання «мосерів» було спрямоване не лише проти конкретних осіб, а й мало превентивний характер, демонструючи неприпустимість порушення колективних правил захисту громади.

Цей випадок також свідчить, що рекрутська політика Російської імперії спричиняла не лише конфлікт між державою та населенням, а й істотно трансформувала внутрішні соціальні відносини локальних спільнот. Необхідність приховувати потенційних рекрутів, підтримувати неофіційні механізми обліку та протидіяти інформаторам сприяла посиленню внутрішнього контролю й радикалізації способів захисту громади. У цьому сенсі насильство щодо «мосерів» слід розглядати не як ізольований кримінальний епізод, а як крайню форму колективної са-

мооборони традиційної спільноти перед загрозою втручання імперської влади.

Водночас єврейські громади активно використовували й легальні способи мінімізації наслідків мобілізації. Одним із них було записування до колоністів, що давало тимчасове звільнення від рекрутської повинності. Характерно, що в багатьох випадках така колонізація мала формальний характер: отримавши пільги, євреї передавали земельні ділянки в оренду місцевим селянам, а самі продовжували займатися торгівлею чи ремеслом [6, с. 262]. Подібна практика демонструє, що навіть у межах законодавства місцеве населення шукало можливості адаптуватися до мобілізаційної політики імперії, використовуючи її внутрішні суперечності на власну користь.

Узагальнюючи наведені приклади, можна стверджувати, що локальний опір рекрутським наборам не був сукупністю випадкових порушень закону. Він являв собою систему соціальних практик, за допомогою яких громади прагнули зберегти власний демографічний та господарський потенціал. Українські сільські громади переважно використовували просторові та колективні форми опору – втечі, приховування, взаємодопомогу, тоді як єврейські громади частіше зверталися до інституційних, економічних і релігійних механізмів самоорганізації. Незважаючи на відмінності, обидві моделі були спрямовані на досягнення однієї мети – обмеження втручання імперської адміністрації у внутрішнє життя локальної спільноти та збереження її людського потенціалу. Саме тому локальний опір слід розглядати не як епізодичну реакцію на рекрутські набори, а як важливий елемент повсякденної взаємодії між імперською владою та населенням Правобережної України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Нариси історії Поділля: на допомогу вчителю / Л. В. Баженов, І. С. Винокур, С. К. Гуменюк та ін. Хмельницький : Облполіграфвидав, 1990. 327 с.

2. Познанський Б. Император Александр I в Белой Церкви у графини Браницкой. Киевская старина. 1889. № 4. С. 187-190.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ Ф. 533. Оп. 5. Спр. 1164.
4. Державний архів Житомирської області. Ф. 235. Оп. 1. Спр. 21.
5. Сидорук, С. А. (2010). Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794-1874 роках: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 „Історія України”. Кам’янець-Подільський, 256 с.
6. Кундельський В. В. Єврейство в контексті міжнаціональних відносин на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відпов. редактор) та ін. Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т.1. С. 261-263.